

معرفی، بررسی و تحلیل نسخه شماره ۶۰۰ از مجموعه وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن

دکتر سلمان ساکت^۱

ملیحه گزی مارشک^۲

چکیده

مشخصات نسخه شماره ۶۰۰ از مجموعه وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن در گزارشی که استاد دانش پژوه درباره برخی از نسخ خطی فارسی این کتابخانه نوشته‌اند، ذکر شده است. نگارندگان در جریان تصحیح *زاد آخرت* اثر ابوحامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق.)، به این دست‌نویس رجوع کرده و پس از دستیابی به نسخه و بررسی دقیق آن دریافته‌اند که اطلاعات آن مرحوم اگرچه در نوع خود مفید است، از خطا برکنار نیست. از جمله ایشان در ذکر تاریخ نسخه و ترتیب قرار گرفتن متون مختلف در آن اشتباه کرده‌اند. در این مقاله ضمن معرفی کامل نسخه لیدن، اطلاعات استاد دانش پژوه تکمیل و در مواردی اصلاح شده است. همچنین اطلاعات جامعی درباره دو اثر مکتوب در این نسخه یعنی *رساله ذکریه* اثر میر سیدعلی همدانی (۷۱۴-۷۸۶ ق.) و *زاد آخرت* ارائه و متن چاپی اثر اخیر با متن نسخه لیدن مقایسه شده است تا برخی ویژگی‌های نحوی و زبانی و احتمالاً کاربردهای کهن در نسخه لیدن شناسانده شود. مهم‌ترین اثر موجود در این مجموعه، *رساله ذکریه* است، چرا که تقریباً کامل است و تاریخ کتابت آن (۸۱۱ ق.) به زمان حیات مؤلف بسیار نزدیک و بر اساس فهرست‌ها گویا کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از این اثر است. با این وجود تا کنون در چاپ‌های مختلفی که از *رساله ذکریه* منتشر شده، از این دست‌نویس استفاده نکرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: مجموعه وارنر کتابخانه دانشگاه لیدن، نسخه‌شناسی، *رساله ذکریه*، *زاد آخرت*، *ذخیره الملوک*.

saket@um.ac.ir

۱- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)

malihooman64@gmail.com

۲- کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

مقدمه

بررسی و معرفی دقیق هر نسخه خطی برای محققان و مصححان امری مهم، ضروری و راهگشاست. به ویژه درباره نسخه‌هایی که دستیابی به آن‌ها چندان آسان نیست، این امر اهمیتی دو چندان دارد. نسخه شماره ۶۰۰ مجموعه اهدایی وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن^۱ از جمله نسخه‌هایی است که دستیابی به آن به آسانی میسر نیست چرا که تا کنون اسکن نشده و صورت دیجیتالی آن فراهم نشده است. همچنین تا کنون بررسی و گزارش دقیق و کاملی نیز از آن ارائه و منتشر نشده است. نگارندگان در جریان تصحیح *زاد آخرت* اثر ابو حامد محمد غزالی (م. ۵۰۵ ق.) به این نسخه رجوع کرده و پس از دستیابی به آن و بررسی دقیق، بر آن شدند تا نتایج بررسی خود را در اختیار محققان و مصححان قرار دهند. این نسخه شامل سه اثر است: *رساله ذکریه* و بخش‌های کوتاهی از *ذخیره الملوک* که هر دو نوشته میر سید علی همدانی است و *زاد آخرت* اثر ابو حامد محمد غزالی.

کتابخانه دانشگاه لیدن در حدود سال ۱۵۷۵ م. تقریباً بلافاصله پس از تأسیس دانشگاه لیدن در هلند شروع به کار کرد و در حال حاضر با قدمت چند صد ساله‌ای که دارد، مالک یکی از بزرگ‌ترین مجموعه‌های نسخ خطی شرقی در اروپاست. بیش از ۲۶۰۰۰ نسخه به ۲۷ زبان شرقی گوناگون در کتابخانه دانشگاه لیدن نگهداری می‌شود که از این میان حدود ۶۰۰۰ نسخه به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است. وارنر (متوفی ۱۶۶۵ م.) یکی از افرادی است که مجموعه بزرگی از نسخ خطی شرقی را به این کتابخانه اهدا نموده است اما وی نه یک فرد دانشگاهی که تاجری جوان بود که با سودای تجارت به شرق آمد و توانست نزدیک به یک هزار نسخه خطی جمع‌آوری کند. او دو روز پیش از مرگ، تمامی نسخه‌های خطی خود را به دانشگاه لیدن سپرد و کار فهرست‌نویسی این مجموعه بزرگ عملاً سنگ بنایی شد برای فهرست‌های متعدد دست‌نویس‌های این کتابخانه. این مجموعه در زمره بزرگ‌ترین مجموعه‌های اهدایی به کتابخانه دانشگاه لیدن است (قاسملو، ۱۳۸۵: ۹-۱۰). در این مقاله نسخه شماره ۶۰۰ از همین مجموعه مورد بررسی قرار گرفته است.

درباره نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه لیدن تا کنون فهرست‌ها و گزارش‌های بسیاری نوشته شده است، از جمله استاد زنده‌یاد محمد تقی دانش‌پژوه گزارشی درباره برخی از نسخه‌های خطی فارسی این کتابخانه در دفتر دهم *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران* (۱۳۵۸: ۲۳۵ به بعد) ارائه داده است. همچنین جدیدترین ویرایش فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه توسط

یان یوست ویتکام تنظیم شده است که در این تحقیق به مشخصات نسخه لیدن در این منابع اشاره و سپس برخی از اطلاعات موجود در آن‌ها تکمیل و اصلاح خواهد شد.

مشخصات نسخه لیدن در جدیدترین فهرست این کتابخانه

در جدیدترین ویرایش فهرست‌های کتابخانه دانشگاه لیدن که توسط یان یوست ویتکام در سال ۲۰۰۷ منتشر شده و در سایت دستنوشته‌های اسلامی (WWW.ISLAMICMANUSCRIPTS.INFO) موجود است (قاسملو، ۱۳۹۱: ۱۹)، در جلد نخست، صفحه ۲۵۲، ذیل شماره ۶۰۰ مشخصات نسخه به شرح زیر آمده است:

مجموعه‌ای به فارسی دارای ۴۶ برگ شامل:

۱. تنها بخش ابتدایی یک کتاب حاوی مطالب عرفانی که عنوان و نام نویسنده ندارد.
۲. نسخه‌ای ناقص از زاد آخرت اثر ابو حامد غزالی که خلاصه‌ای از کیمیای سعادت غزالی و نمونه فارسی بدایة الهدایة یکی از آثار عربی وی بوده و تاریخ کتابت آن ۸۱۱ ق. است.
۳. تنها بخش پایانی رساله ذکریه (برگ ۳۵، ۲۹، ۳۰) نوشته السید علی الهمدانی (م. ۷۸۶ ق.). مورخ ۸۱۱ ق.
۴. بخشی از ذخیره الملوک اثر سید علی بن شهاب‌الدین الهمدانی (م. ۷۸۶ ق.).

مشخصات نسخه لیدن در گزارش مرحوم دانش‌پژوه

همان‌طور که گفته شد، در دفتر دهم نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران گزارشی درباره بعضی از دست‌نویس‌های فارسی این کتابخانه به قلم مرحوم دانش‌پژوه وجود دارد. در این گزارش به نسخه مورد نظر ما نیز اشاره شده و در معرفی آن آمده است:

«مجموعه شماره ۶۰۰ وارنر در لیدن، همه شماره‌ها نزدیک به یک خط نسخ نزدیک به نستعلیق و باید از سده ۹ باشد. میان صفحه ۶-۷، ۱۲-۱۳، ۲۰-۲۱ افتاده است. در آغاز دو برگ است به خط دیگر بدین گونه: «و من قدماء العلماء الأمیون قول بعض روی البارح حین ذهب و أرسله احد اناب الیس و لعب سعی القابجی بباب السعاده...». صوفیانه است و درباره برناپرستی (در ۳ ص) با شعر عربی که در آن کلمه «خداوندی» آمده است و شعر فارسی و عبارتی ترکی. ۴۶ گ ۲۱ س.

۱. رساله ذکریه: سید علی همدانی (۱-۶پ)

۲. آغاز: حمد و سپاس پروردگاری را که حقایق اثمار قدسی در خلائق اشجار اشباح انسی به کمال رسانید ... اما بعد بدان ای عزیز که ایزد تعالی چون خواست (آغاز ذکریه همدانی است). در آن از ارادت و محبت و توحید بحث شده است و با عنوان‌های «ای عزیز» است (فهرست ۵: ۴۶ ش ۲۳۱۲).

۳. زاد آخرت: غزالی (۷-۲۸ پ) آغاز و انجام افتاده: «و احوال هرکسی» در آن آمده است "پس این مختصر کتاب تصنیف کردیم و وی را زاد آخرت نام نهادیم" (۷ ر) (فهرست ۴: ۳۳۴ ش ۲۴۳۴).

۴. دنباله رساله ذکریه: سید علی همدانی (۲۹-۳۰ ر- ۳۰ پ و ۳۵ نوشته ۱۰ رجب ۸۲۱ ق. به همان خط شماره ۲) (فهرست ۵: ۴۵ ش ۲۳۱۰).

۵. ذخیره الملوک: همو (۳۱-۳۴ ر- ۳۶-۴۶ پ)، آغازش هست با فهرست باب‌ها و انجام افتاده: (گفت ای رسول خدای مرا بیاموز رسول علیه السلام فرمود که چون به نماز برخاستی) (فهرست ۴: ۲۲۰ شماره ۱۹۶۰) «(دانش پژوه، ۱۳۵۸: ۲۴۰-۲۴۱)».

اطلاعات ذکر شده توسط استاد دانش پژوه اندکی کامل‌تر از اطلاعات موجود در فهرست یان ویتکام است. در فهرست ویتکام اولین اثر موجود در مجموعه، اثری بدون عنوان و بدون نام نویسنده معرفی شده که در واقع این اثر بخش ابتدایی رساله ذکریه است و فهرست‌نویس آن را شناسایی نکرده است. همچنین در فهرست ویتکام آمده که بخشی از ذخیره الملوک در نسخه وجود دارد که در جریان بررسی نسخه معلوم شد نه فقط بخشی، بلکه بخش‌هایی از ذخیره الملوک به طور پراکنده در نسخه وجود دارد. تاریخ مجموعه توسط استاد دانش پژوه ۸۲۱ ق. ذکر شده که در فهرست ویتکام به درستی ۸۱۱ ق. آمده است. همچنین درباره تعداد برگ‌های زاد آخرت، استاد دانش پژوه به خطا رفته‌اند. چرا که ایشان از ۷ تا ۲۸ پ را زاد آخرت دانسته‌اند که در واقع زاد آخرت در ظهر برگ ۱۲ به صورت ناتمام رها می‌شود و متنی که از روی برگ ۱۳ تا پایان برگ ۲۸ آمده، دو بخش از ذخیره الملوک است. در ادامه نگارندگان کوشیده‌اند اطلاعات زنده‌یاد دانش پژوه را تکمیل و در برخی موارد اصلاح کنند.

مشخصات نسخه لیدن پس از بررسی دقیق آن

نسخه دارای ۴۷ برگ است. در برگ شماری نسخه توسط فهرست‌نویس خطایی رخ داده و زنده‌یاد دانش‌پژوه نیز همان را مبنا قرار داده‌اند. در هر دو گزارش قبلی شمار برگ‌های نسخه ۴۶ برگ ذکر شده که اشتباه است، چرا که برگ اول نسخه را در شمارش به حساب نیاورده‌اند.^۳

جلد نسخه دارای طرح ابری است و روی آن چیزی نوشته نشده است. در پشت روی جلد، متنی عربی نوشته شده است که با: «و من قدماء العلماء الأمیون قول بعض ذوی التاریخ ...» آغاز و با: «...الحمد لله و صلی الله علی سیدنا محمد و علی آله و صحبه و سلم قال لسان الحال» بر روی برگ اول پایان می‌یابد و در ادامه یک رباعی نیز دارد که مفهوم آن چندان واضح نیست:

قرم (؟) خشت در کلامی در بهشت	ایزدی نوری دعایی در بهشت
من نوشتم قصد و عطفی خالقی	رازقی معلوم ارباب سرشت

در ادامه چند بیت عربی به شرح زیر آمده است:

کتبت قصة ما قاله اولوا اللباب	لاخروا مکان السنین فی الاکواب
تعالیا و تناهی مصلیا و علی	الدلیل کل محلی لو من الاکواب
و کان فیه دلیل علی الکتاب مبین	صلوته و ... (یک کلمه ناخوانا) مثوبه بصواب
فان یکون من الاعجمین صورته	فخبر مقدمه خبرت به اللباب
یقوم کل کلام به الخداوندی	لیطرفن من الفاوصاحب الاکواب
لذی کل و فوق مقام خیر به (؟)	و لم اکن ... (؟) علی حصول مناب

در پایین این صفحه به موازات عطف نسخه، چند سطر به زبان عربی نوشته شده است. در این بین چند آیه از قرآن هم هست از جمله آیات ۳۶ و ۳۷ سوره رعد، آیه ۳۹ سوره غافر و آیه ۴۶ سوره فصلت. در این متن، درباره علایم وقف سجاوندی مطالب و مثال‌هایی از آیات قرآن ذکر شده است. در پشت این برگ نوشته‌هایی به زبان ترکی و عربی آمده و بر روی برگ دوم ابیات و جملاتی به صورت به هم ریخته و پراکنده به صورت عمودی و افقی یا مورب به زبان عربی و فارسی نوشته شده است. از جمله این رباعی که شاعر آن را نیافتیم:

جان را ز شراب وصل مست آوردم پیمان محبت از السنت آوردم

من عشق تو را به هر دو کونش ندهم زیرا که به خون دل به دست آوردم
همچنین ابیات غزلی مشهور از مولانا نوشته شده که بخش‌هایی از آن پاک شده یا از بین رفته
است:

ای دوست شکر خوشتر یا آن که شکر شازد	خوبی قمر خوشتر یا آن که قمر شازد
ای باغ تو خوش باشی یا گلشن [گل در تو]	یا آن که برآرد گل صد نرگس تر شازد
ای عقل تو به باشی در [در دانش و در بینش]	یا آن که به هر لحظه صد عقل و نظر شازد
ای عشق اگرچه تو آشفته [و پر تاب]	چیزی است که از آتش بر عشق کمر شازد
بی‌خود شده‌ام سرگشته [و حیرانم]	گاهیم بسوزد پر گاهی سر و پر شازد
دریای دل از لطفش [پر خسرو و پر شیرین]	وز قطره اندیشه صد گونه گهر [سازد]
شمس الحق تبریزی چون شمس دل ما را	در فعل کند تیغی در ذات سپر شازد ^۴

این غزل به شماره ۶۰۵ در کلیات شمس، تصحیح استاد بدیع الزمان فروزانفر وجود دارد (مولوی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۴۴) و با مقایسه این دو، اختلافاتی در ضبط برخی کلمات و عبارات دیده می‌شود. در همه ابیات کلمه «شازد» به جای «سازد» به کار رفته و در مصراع اول و دوم «خوشتر» به جای «بهتر» آمده است. مصراع اول بیت دوم نیز در چاپ فروزانفر بدین صورت است: ای باغ تویی خوشتر یا گلشن گل در تو.

همچنین بیت ماقبل آخر غزل نیز افتاده است:

آن جمله گهرها را اندر شکنند در عشق وان عشق عجایب را هم چیز دگر سازد

متن نسخه

رسالة ذکریه

از ظهر برگ دوم، متن دست‌نویس با ذکر بسم الله الرحمن الرحيم آغاز می‌شود. خط متن با خط صفحات پیشین متفاوت است. در صفحات ابتدایی متن نامی از نویسنده یا عنوان رساله وجود ندارد، چنان که در فهرست یان ویتکام نیز رساله نخست متنی بدون عنوان و بدون نام نویسنده معرفی شده است. اما این متن، رساله ذکریه اثر میر سید علی همدانی (۷۱۴-۷۸۶ ق.) و آغاز آن چنین است:

«حمد و سپاس پروردگاری را که حقایق اثمار ارواح و حدایق اشجار اشباح انسی به کمال رسانید اما بعد بدان ای عزیز که ایزد تعالی چون خواست که اظهار قدرت بی‌غایت و آثار احضار حکمت بی‌نهایت کند به مقتضای جود نفوس و جود انسانی که از ظلمت آباد نابود لم یکن شیئاً مذکوراً به صحرائی وجود آورد و بر گذرگاه عالم ارواح که برزخ وجود و عدم است ...».

این متن تا پایان برگ هفتم نسخه، بدون افتادگی ادامه می‌یابد و تمامی رکابه‌ها ثبت شده اما ناتمام می‌ماند و در پایان برگ هفتم با: «... ای عزیز بدان که سالکان راه طریقت بر اقسام‌اند و هر قسمی را در مطالعه انوار توحید مقامی و اهل هر مقامی را مشربیی از اشارت ربانی و حظ هر مقامی را آیاتی از آیات مجید چون صبح» پایان می‌یابد و پس از آن *زاد آنحرت* آغاز می‌شود. در حاشیه ظهر برگ ششم و روی برگ هفتم متنی عربی به خطی متفاوت با متن نوشته شده که چندان خوانا نیست و گویا مطلبی مرتبط با متن است. ادامه رساله ذکریه که در ظهر برگ ۷ رها شده بود، با حدود یک برگ افتادگی به ترتیب در برگ‌های ۳۰، ۳۱ و ۳۶ آمده است. ادامه رساله بر روی برگ ۳۶ با «فرمود که کل حسنة يعلمها الرجل توازن يوم القيامة الا اشهدات لا إله الا الله فانها لا توضع في الميزان ...» آغاز و در پایان برگ ۳۱ با: «...تمت رساله ذکریه سلاله نبوی قره العین المصطفوی افتخار آل یس خلاصة الماء و الطین العارف اسرار الصمدانی امیر سید علی الهمدانی فغمده الله بالرحمة و الرضوان و اسکنه محمود الجنان فی العاشر رجب المرجب عمت یمنه سنه احدى عشر ثمانمائه» پایان می‌یابد. تصویر شماره یک و دو در پیوست مقاله صفحات ابتدا و انتهای رساله ذکریه را نشان می‌دهد.

این رساله تا کنون چندین بار تصحیح و چاپ شده است. از جمله آقای دکتر محمد ریاض در ضمن کتاب مفصلی با نام *احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی با شش رساله از وی*، رساله ذکریه را نیز تصحیح و در سال ۱۳۶۴ ش. منتشر کرده است. به گفته ریاض (۱۳۶۴: ۱۱۷) پیش از آن رساله ذکریه یک بار در تاشکند و در حواشی جلد نخست *فصل الخطاب بوصول الحباب اثر خواجه ابوالفتح محمد پارسا و بار دوم به ضمیمه تذکره شیخ کججی* به اهتمام مولانا نجم‌الدین طارمی منتشر شده بود. او نسخه‌های خطی این رساله را که تا آن زمان شناسایی شده بود بدین صورت معرفی می‌کند:

«نسخ خطی ۳۹۱۵ کتابخانه مرکزی، ۳۸۷۴ (تاجیکستان) ۲۳۳۱ و ۲۳۳۲ (فرهنگستان تاشکند):

فهرست جلد ۳)

نسخ عکسی: شماره ۷۰۹، ۱۶۶۶ (کتابخانه مرکزی دانشگاه) همین طور عکسی که از فیلم شماره ۲۰۳۰ (از نسخه آستان قدس رضوی مشهد) گرفته شده (و با نام «رساله در سلوک») اصلاً قسمتی از همین رساله «ذکریه» است که جداگانه نوشته شده است (کتابخانه مرکزی)» (همان).

جالب آن که دکتر ریاض در صفحه ۹۸ کتاب خود و به هنگام معرفی نسخه‌های خطی ذخیره الملوک، اثر دیگر همدانی که بخش‌هایی از آن هم در این نسخه آمده است، به نسخه لیدن اشاره کرده اما در معرفی نسخه‌های رساله ذکریه نامی از نسخه لیدن نیاورده است.

امروزه در ایران دست کم ۲۷ نسخه از دست‌نویس‌های این اثر شناسایی شده که کهن‌ترین آن‌ها نسخه شماره ۸۲۵۳/۶ کتابخانه مرعشی در قم است. این نسخه در سال ۸۶۸ ق. کتابت شده و از پایان افتادگی دارد.^۵ رساله ذکریه در نسخه لیدن متعلق به اوایل سده نهم و تقریباً کامل است.^۶ این دست‌نویس در ۸۱۱ ق. کتابت شده که به زمان حیات مؤلف (۷۱۴-۷۸۶ ق.) بسیار نزدیک و از این رو بسیار مهم و قابل توجه است.

محمد ریاض رساله ذکریه را بر اساس نسخه کتابخانه گنج‌بخش که مورخ قرن دهم است^۷ و با در نظر داشتن چاپ تاشکند تصحیح کرده است. او نسخه گنج‌بخش را قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده از این اثر دانسته و از این رو استفاده از این نسخه را برای تصحیح خود بسیار مهم قلمداد کرده است. ریاض در توضیح روش تصحیح خود می‌گوید که چاپ خود را از روی نسخه مورخ قرن ده در کتابخانه گنج‌بخش فراهم آورده اما «با این همه در مواردی (و البته نه خیلی زیاد) که احتمال قوی می‌رفت نسخه مزبور نیز دستخوش تصرف و غلط‌کاری کاتب شده باشد، ضبط یکی از دو نسخه چاپی (چاپ تاشکند در حاشیه فصل الخطاب) را برگزیدیم و هر آنچه را هم از آنجا گرفته بودیم در میان دو قلاب نهادیم» (ریاض، ۱۳۶۴: ۵۲۳). ذکر این نکته ضروری است که در اکثر قریب به اتفاق موارد، ضبط نسخه لیدن با آنچه دکتر ریاض میان دو قلاب نهاده، همخوان است.^۸

زاد آخرت

همان‌طور که گفته شد، پس از رساله ذکریه از روی برگ هشتم نسخه، رساله زاد آخرت اثر ابو حامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق.) آغاز می‌شود. زاد آخرت اگرچه رساله‌ای کوتاه و مختصر است اما اهمیت ویژه‌ای دارد، چرا که یکی از معدود آثار فارسی غزالی است. غزالی تألیفات متعدد و مهمی به

دو زبان پارسی و عربی دارد اما در برابر ده‌ها اثر وی به زبان عربی، شمار آثار فارسی غزالی حتی کمتر از شمار انگشتان دو دست و به همین دلیل بسیار مهم و درخور توجه است. این رساله در واقع ترجمه یا ترجمه‌گونه‌ای است به فارسی از کتاب دیگر غزالی به زبان عربی به نام *بدایة الهدایة* که دارای مطالب فقهی و اخلاقی و عرفانی است و از آثار اواخر عمر غزالی به شمار می‌رود. نویسنده در ابتدای کتاب به ارتباط بین این دو اثر خویش اشاره کرده و می‌گوید: «پس ما این کتاب مختصر تصنیف کردیم و وی را «زاد آخرت» نام کردیم به سبب آن که گروهی از اهل دین درخواستند، برای قومی از عوام که ایشان را قوت آن نبود که به کتاب *کیمیای سعادت* رسند، لیکن آن قدر که در *بدایة هدایة* گفته‌ایم به تازی ایشان را کافی بود، خواستند تا پارسی کتاب *بدایة* بشناسند و زاد تقوی بدان بدانند و نخواستیم که این کتاب از فایده نو خالی بود و اعتقادی که ایمان بدان درست شود در این کتاب بیاوردیم تا جامع بود میانه علم و عمل و ایمان و تقوی و تمامی زاد آخرت بدان حاصل آید» (غزالی، ۱۳۵۲: ۳). محتوای این بخش علاوه بر ارتباط *زاد آخرت* با *بدایة الهدایة* ما را به ارتباط آن با *کیمیای سعادت* نیز رهنمون می‌سازد.

زاد آخرت تا کنون سه بار به چاپ رسیده است؛ دو بار در هند در سال‌های ۱۲۶۸ ق. و ۱۲۷۶ ق.^۹ به روش چاپ سنگی (نوشاهی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۲۷۳) و بار دیگر در سال ۱۳۵۲ ش. به صورت حروفی توسط مراد اورنگ در تهران چاپ و منتشر شده است. اورنگ آن را تنها از روی نسخه شماره ۵۵۵۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی تصحیح و منتشر کرده است ولی چون تنها یک نسخه در اختیار داشته، به دلیل نادرستی یا ناخوانا بودن بخش‌هایی از دست‌نویس، اشتباهاتی به چاپ او راه یافته است. همچنین در برخی از موارد بدخوانی‌ها و سهوهای از جانب مصحح رخ داده که بر ابهامات و اشکالات متن افزوده است. اینک با پیدا شدن نسخه‌های دیگری از این کتاب و همچنین با توجه به این ابهامات و اشکالات، تصحیح دوباره *زاد آخرت* ضروری می‌نماید که نگارندگان مدتی است مقابله و تصحیح آن را شروع کرده و به ضرورت تصحیح دوباره این اثر در مقاله‌ای دیگر پرداخته‌اند که در اختیار علاقمندان و پژوهشگران قرار خواهد گرفت.

در سال ۱۳۵۴ ش. احمد افشار شیرازی مقاله‌ای درباره *زاد آخرت* منتشر کرد و در آن به معرفی این اثر و نسخ خطی شناسایی شده از آن پرداخت. او در آغاز مقاله می‌گوید که پانزده سال پیش از

تاریخ نگارش مقاله یعنی حدود سال ۱۳۳۵ ش.^{۱۰} در حین بررسی یک سلسله کتب و مجموعه‌های خطی به دست‌نویسی از *زاد‌آنحرت* برخورد کرده که در سال ۱۰۸۱ ق. به خط کاتبی به نام میرداماد کتبت شده است^{۱۱} و پس از آن به جستجوی نسخه‌های دیگر این اثر پرداخته و در ادامه فهرستی از آن‌ها به شرح زیر ارائه داده است:

- «نسخه‌ای در کتابخانه مجلس شورای اسلامی»^{۱۲}.
- نسخه‌ای ناقص در کتابخانه وزارت مطبوعات کابل در افغانستان که در مجموعه شماره ۳۵ این کتابخانه قرار گرفته.
- نسخه‌ای در توپقاپو سرای در شماره ۵۲۰ از مجموعه روان کشکو.
- نسخه موجود در مجموعه شماره ۴۷۹۲ کتابخانه ایاصوفیه در استانبول.
- نسخه شماره ۳۳۶۹ در کتابخانه سلطنتی سابق برلین.
- نسخه شماره ۶۰۰ مجموعه وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن در هلند» (افشار شیرازی، ۱۳۵۴: ۵-۱).

نگارندگان با مراجعه به کتاب‌های شرح احوال و آثار غزالی و فهرست‌های نسخ خطی و چاپی، نسخ دیگری هم از این اثر شناسایی کرده‌اند که در ادامه به صورت فهرست‌وار می‌آید (به دلیل تعدد نسخه‌ها، تنها نسخ کهنتر را که تا حدود پایان قرن ۱۰ کتبت شده‌اند آورده‌ایم و از ذکر نسخ با افتادگی‌های زیاد خودداری کرده‌ایم):

۱. نسخه شماره ۲۸۶ کتابخانه ملی پاریس (سید حسین زاده، ۱۳۸۰: ۱۹۹ و Richard, 1989: 1/299). این نسخه در ۷۴۵ ق. به دست مسافر بن علی بن جمال تبریزی در دمشق کتبت شده.
۲. نسخه شماره ۶۰۰ وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن در هلند مورخ ۸۱۱ ق. (Witkam, 2007: 2/252) (افشار شیرازی به این نسخه اشاره کرده بود).
۳. نسخه شماره ۵۲۰ از مجموعه روان کشکو در توپقاپو سرای استانبول به تاریخ ۹۰۱ ق. که اطلاعات دقیقی درباره کامل یا ناقص بودن نسخه در فهرست نیامده. اما آغاز آن در فهرست آمده و از ابتدا افتادگی ندارد (Karatay, 1961: 14).

۴. نسخه شماره ۵۵۵۲ مجلس شورای اسلامی که احتمالاً مربوط به قرن ده است^{۱۳} (حائری، ۱۳۴۸، ج ۱۷: ۲۰).
۵. نسخه شماره ۹۴ کتابخانه معصومیه قم. این نسخه کامل بوده و کاتب و تاریخ کتابت این نسخه مشخص نیست اما ظاهراً نسخه بسیار کهن است (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۴۲۰).
۶. نسخه شماره ۱۰۶۹۲ کتابخانه گنج بخش در پاکستان. این نسخه در یک مجموعه قرار دارد و تاریخ کتابت آن در فهرست قرن ده ذکر شده است (تسییحی، ۱۳۸۴: ۳۴۶). تاریخ کتابت مجموعه در پایان آن ۱۰۰۹ ق. ذکر شده است.
۷. نسخه شماره ۱۴۰۸۰ کتابخانه آیت الله مرعشی در قم. این نسخه در تاریخ ۱۰۱۵ ق. در کلکته به دست فردی به نام هدایت الله نوشته شده است. قسمت‌های مختلف رساله در این نسخه جا به جا صحافی شده و از میانه حدود نیمی از نسخه افتاده است (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۴۲۰).
۸. نسخه شماره ۱۶۰۵ کتابخانه علامه طباطبایی شیراز با تاریخ کتابت ۱۰۸۱ ق. (همان). (افشار شیرازی به این نسخه اشاره کرده بود)
- در آغاز دست‌یابی به نسخه لیدن برای تصحیح *زاد آخرت* ضروری می‌نمود چراکه از یک سو با توجه به تاریخ کتابت آن (۸۱۱ ق.) یکی از کهن‌ترین نسخ شناسایی شده از آن است و از سوی دیگر در منابع مهمی چون *مؤلفات الغزالی* و فهرست موریس بویچ که نگاهشده‌های غزالی را بر حسب تاریخ تألیف آن‌ها تنظیم کرده، به اهمیت این نسخه اشاره شده است. اما پس از دست‌یابی به این نسخه معلوم شد بر خلاف آنچه درباره اهمیت آن در منابع مختلف آمده است، به دلیل افتادگی زیاد، اهمیت چندانی در تصحیح *زاد آخرت* ندارد. همان‌طور که گفته شد افشار شیرازی در مقاله خود به این نسخه اشاره کرده و مرجع او فهرست موریس بویچ و *مؤلفات الغزالی* بوده است. او می‌گوید در فهرست موریس بویچ نام رساله در صفحه ۶۳ سطر ۱۴ متن کتاب، *زاد آخرت* ذکر شده است و مرجع بویچ فهرست لیدن تألیف وارن بوده و یادآور شده که نسخه لیدن نام مؤلف ندارد چون ابتدای آن افتاده است (افشار شیرازی، ۱۳۵۴: ۳).
- در *مؤلفات الغزالی* دو نسخه خطی از *زاد آخرت* معرفی شده است: یکی نسخه کتابخانه وزارت مطبوعات کابل که تاریخ کتابت ندارد و تنها ۷ صفحه است و دیگر نسخه لیدن. بدوی قسمتی از آغاز نسخه لیدن را پس از افتادگی‌ای که دارد نقل و آن را به عربی ترجمه کرده است. همچنین تاریخ

کتابت نسخه را ۸۱۱ ق. نوشته و گفته است که این نسخه نه تنها از ابتدا که در مواضع متعدد از میانه هم افتادگی دارد (بدوی، ۱۹۷۷: ۱۸۸-۱۸۹). اما باید گفت که بر خلاف گفته بدوی زاد آخرت از میانه افتادگی ندارد و این اشتباه از آنجا نشئت می‌گیرد که محدوده زاد آخرت در نسخه لیدن به درستی تشخیص داده نشده است. زاد آخرت در این نسخه پس از افتادگی از ابتدا از روی برگ هشتم آغاز می‌شود و تا پایان برگ سیزدهم بدون افتادگی ادامه می‌یابد. استاد دانش‌پژوه نیز در گزارش خود آورده است که زاد آخرت تا انتهای برگ بیست و هشتم ادامه می‌یابد^۴، اما در واقع زاد آخرت در پایان برگ ۱۳ به صورت ناقص رها شده و تنها ۶ برگ از کل مجموعه را در بر گرفته است. آنچه از روی برگ چهاردهم تا پشت برگ ۲۹ آمده است، دو بخش از کتاب ذخیره الملوک اثر دیگر میر سید علی همدانی است. احتمالاً فهرست‌نویسی که بدوی هم از روی فهرست او مشخصات نسخه را ذکر نموده تصور کرده است که متن زاد آخرت تا انتهای برگ ۲۹ ادامه دارد و به همین خاطر گفته است که «فیه خروم من مواضع متعدد». تصاویر شماره سه و چهار در پیوست مقاله، ابتدا و انتهای این رساله را در نسخه لیدن نشان می‌دهد.

با توجه به نسخه‌های در دسترس ما و متن چاپی زاد آخرت، حدود یک صفحه از ابتدای رساله افتاده است. متن با: «تا بمرده است این است هرچه مقدر و متناهی بود برسیده گیر کار آخرت ابدی دارد که نهایت بنرسد و اگر کسی را مملکت دنیا صافی مسلم شود از مشرق تا به مغرب چون به وقت مرگ رسد آن همه تخم حسرت باشد...» آغاز و با: «...اللهم أعنی علی تلاوة کتابک و کثرة ذکرک و سه بار بنفس به بینی برکش و درون بینی پاک کن به انگشت چپ و بگو اللهم أرحنی رائحة الجنة» پایان می‌یابد. بدوی در مؤلفات الغزالی آغاز متن را یک صفحه بعد در نظر گرفته و به عربی نیز ترجمه کرده است (همان). این بخش حدوداً ۱۱ صفحه از متن چاپی است، یعنی حدود یک‌ششم کل متن زاد آخرت.

برخی ترکیبات، واژه‌ها و نحوهای خاص و کهن در این نسخه دیده می‌شود که درخور توجه است. در ادامه جدولی می‌آید که در ستون اول نمونه‌هایی از ضبط‌های خاص و مهم نسخه لیدن را از نظر واژه‌ها و نحو آورده‌ایم و در ستون دوم و سوم به ترتیب، همان عبارات را در نسخه چاپی به تصحیح مراد اورنگ و نسخه پاریس (مورخ ۷۴۵ ق.) که اساس کار ما در تصحیح این اثر است، درج

کرده‌ایم تا خوانندگان بهتر و بیشتر با ویژگی‌های نحوی و زبانی نسخه لیسن آشنا شوند. شایان ذکر است که نسخه لیسن و متن چاپی را به طور کامل مقابله کرده‌ایم اما به منظور پرهیز از اطناب تنها موارد مهم و قابل توجه را در جدول زیر آورده‌ایم.

نسخه لیسن	نسخه چاپی	نسخه لیسن
و پنج هزار سال است تا از دنیا برفته است (۷۷پ)	پنج هزار سال است که از دنیا برفته (۲)	[و پنج هزار سال است] تا بمرده است (۷ر)
هرچه متناهی بود اگر چند دراز بود برسیده گیر (۷۷پ)	هرچه مقدار متناهی بود اگر چه دراز بود برسیده گیر (۲)	هرچه مقدر و متناهی بود برسیده گیر (۷ر)
پس چون دنیا سفال فانی است و آخرت زر باقی (۷۸پ)	پس چون دنیا سفالین فانیست و آخرت زرین باقی (۲)	پس چون دنیا سفال فانیست و آخرت زر باقی (۷ر)
ایزد تعالی آفریده است برای مسافران به حضرت الهیت (۷۸پ)	ایزد سبحانه و تعالی آفریده است برای مسافرانی که قصد بحضرت الوهیت دارند (۲)	ایزد تعالی آفریده است برای مسافران را بحضرت الهیت (۷ر)
که ترجمه آن کلمه لا إله الا الله ... است (۷۹ر)	که ترجمه آن کلمه الا إله الا الله ... است (۲)	که ترجمان آن کلمه الا إله الا الله ... است (۷پ)
هستی وی به ذات خود است ... بلکه قیام او به ذات او است	هستی وی به ذات خود است ... بلکه قیام وی به ذات خود است (۳)	هستی خودش بذات خودست ... بلک قوام وی بذات خودست (۸ر)
نه چنانکه جسمی فوق جسمی باشد لا بل وی جسم نیست (۸۳ر)	نه چنانکه جسمی فوق جسمی باشد که وی جسم نیست (۴)	نه چنانکه جسمی فوق جسمی باشد لا بل وی جسم نیست (۸ر)
رنج و راحت و بیماری و تندرستی (۸۳ر)	رنج و راحت و بیماری و تندرستی (۵)	رنج و راحت و بیماری و درستی (۹ر)
بلکه جز آنکه وی خواهد در وجود نیاید (۸۳ر)	بلکه جز آنکه وی خواهد در وجود نیاید (۵)	بلکه جز آنکه خواست نشود در وجود نیاید (۹ر)
... کرمی که در تحت الثری بود (۸۳پ)	... کرمی که در تحت الثری بود (۵)	... کرمی که در تحت زمین بود (۹ر)
و چنان که سخن در دل آدمی بود	و چنانکه در دل آدمی حرف و	و چنانک سخن در دل آدمی بود

حرف و صوت نیست یعنی که از او بریده نیست سخن حق تعالی پاکتر و منزّهتر است از این صفت	صوت نیست سخن خدای تعالی پاکیزه و منزّهتر است (۵)	حرف و صوت نیست یعنی که آواز برنده نیست سخن حق تعالی پاکتر و منزّهترست (۹ ر)
قرآن و توریت و انجیل و زبور و همه کتب پیغامبران (۸۴ ر)	قرآن و توریت و انجیل و زبور و همه کتب پیغمبران (۵)	قرآن و توریت و انجیل و زبور و همه گفت پیغامبران (۹ پ)
و هرکسی کردار خویش بینند در نامه نبشته و همه را با یاد وی دهند (۸۶ ر)	و هرکسی را کردارهای خویش بیند در نامه نوشته که کرده باشد همه را یاد وی دهند (۷)	و هرکسی کردارهای خویش بیند در نامه نبشته و هرچه کرده باشد همه را با یاد او دهند (۱۰ ر)
هرکه در این عالم بر صراط مستقیم راست بایستاده باشد ... و هرکه راه راست نداشته باشد (۸۶ ر)	و هرکه درین عالم بر صراط مستقیم راست ایستاده باشد ... و هرکه راه راست نداشته باشد (۷)	هرکه درین عالم بصراط مستقیم راست بایستاده بوده باشد ... و هرکه راه راست نداشته بود (۱۰ ر)
و به آخر با بهشت برند (۸۶ پ)	و به آخر باز بهشت برند (۷)	و آخر باز بهشت رسانند (۱۰ پ)
و بدان که در هر لحظه ای حق تعالی مطلع است (۸۹ ر)	و بدانی که در هر لحظه حق سبحانه و تعالی مطلعست (۹)	و بدانی هر لحظتی حق سبحانه و تعالی مطلعست (۱۱ ر)
تا آنگاه که با جامه خواب شوی (۸۹ پ)	تا آنگاه که باز بخواب شوی (۹)	تا آنگاه که با خواب شوی (۱۱ پ)
جهد کن تا بیداری پیش از صبح بود (۸۹ پ)	جهد آن کن که بیداری پیش از صبح بود (۹)	جهد کن که بیداری پیش از صبح صادق بود (۱۱ پ)
که برکات در پگاه خاستن است (۸۹ پ)	که برکات در نگاهداشتن پگاه خاستن است (۹)	که برکت در پگاه خاستن است (۱۱ پ)
نیت کن که فرمان خدای تعالی به جای می آورم (۹۰ ر)	نیت کن که فرمان خدای تعالی را بجای می آوری (۹)	نیت کن که فرمان خدای تعالی بجای میکردم (۱۱ پ)
چون جامه پوشیدی و قصد طهارت جای کردی نیمه چپ از تن خویش فرایش داری تا پای چپ پشتر در طهارت جای نهی (۹۰ پ)	چون جامه پوشیدی قصد طهارت جای کنی نیمه چپ از تن خویش فرایش داری تا پای چپ بنشستن در طهارت جای نهی (۹)	چون جامه پوشیدی و قصد طهارت کردی پای چپ پیش نه و چون در قدم جا ^{۱۵} نشستی قوت به پای چپ کن (۱۱ پ)
و پس از بول گامی چند برگیری و	و پس از بول سه گام برگیر و سه	و پس از بول سه گام برگیری و سه

بار بسرفی (۱۲)	بار تنصح کن (۱۰)	سه بار بخفی (۹۱) ر
و یک آب برگیر و سه بار در دهن کن و تا کام برسان مگر بروزه باشی (۱۲پ)	و یک کف آب برگیر و سه بار در دهن تا کام افکن مگر که روزه باشی (۱۱)	و یک کف آب برگیر و سه بار در دهن کن و با کام افکن مگر که روزه داری (۹۲) ر

ذخیره الملوک

متنی که در برگ‌های ۱۴ تا ۲۹ پ آمده دو بخش از ذخیره الملوک، مهم‌ترین و مفصل‌ترین اثر میر سید علی همدانی است که موضوع آن علم اخلاق و سیاست مدن است. آغاز این کتاب نیز در همین مجموعه اما با جابجایی بر روی برگ ۳۲ آمده است: «حمد بسیار و ثناء بی‌شمار حضرت ملکی را که ... اما بعد يقول شیخ الكامل المحقق الصمدانی سید علی الهمدانی علیه الرحمة و الغفران که مدتی بود که جمعی از ملوک و حکام اهل اسلام و اماجد و اشراف نوع انام که در استصلاح امور دین اهتمام می نمودند و آیینۀ دل را از غبار ادناس آتام می زدودند ...». متن ذخیره الملوک تا آخرین برگ نسخه بدون افتادگی ادامه می‌یابد و با: «... گفت ای رسول خدای مرا بیاموز رسول علیه السلام فرمود که چون بنماز برخاستی» در انتهای برگ ۴۷ با افتادگی زیادی از انجام، پایان می‌یابد.

در میان برگ‌های ۳۲ تا ۴۷ که شامل متن ذخیره الملوک است، برگ شماره ۳۶ مربوط به این کتاب نیست و در میان برگ‌های این متن جابه‌جا صحافی شده است. چنان که گفته شد جایگاه اصلی برگ شماره ۳۶ قبل از برگ شماره ۳۰ و مربوط به ادامه رساله ذکریه است. ذخیره الملوک از پایان افتادگی دارد و تنها بخش‌های کوتاهی از این کتاب مفصل در نسخه لیدن گنجانده شده است. با توجه به تصحیح سید محمود انواری از ذخیره الملوک (۱۳۵۸ ش، تبریز) که حدود ۶۴۴ صفحه است، متنی که از برگ ۳۲ ر نسخه آغاز می‌شود و تا پایان نسخه ادامه می‌یابد، تنها ۵۵ صفحه از ابتدای آن را شامل می‌شود. آن بخش از ذخیره الملوک که از برگ ۱۴ ر تا انتهای برگ ۲۱ کتابت شده، مربوط به صفحات ۸۳ تا ۱۰۹ کتاب بوده و آن بخش که از برگ ۲۲ ر تا ۲۹ پ کتابت شده، بخش دیگری از ذخیره الملوک و مربوط به صفحات ۱۶۷ تا ۱۹۷ است. بنابراین برگ‌هایی که تصور شده بود مربوط به زاد آخرت است، در واقع بخش‌هایی از ذخیره الملوک بوده است.

چکیده آنچه درباره ترتیب آمدن متون مختلف در این دست‌نویس گفته شد، در جدول زیر نشان داده شده است:

از ۲ پ تا ۷ پ	رسالة ذکریه (صص ۵۲۷-۵۳۷ چاپ حروفی)
از ۸ ر تا ۱۳ پ	زاد آخرت (صص ۱-۱۱ چاپ حروفی)
از ۱۴ ر تا ۲۱ پ	ذخیره الملوک (صص ۸۳-۱۰۹ چاپ حروفی)
از ۲۲ ر تا ۲۹ پ	ذخیره الملوک (صص ۱۶۷-۱۹۷ چاپ حروفی)
برگ ۳۰، ۳۱	دنباله رسالة ذکریه (صص ۵۳۹-۵۴۵ چاپ حروفی)
از ۳۲ ر تا ۳۵ پ	ذخیره الملوک (صص ۱-۱۴ چاپ حروفی)
از ۳۷ ر تا ۴۷ پ	ذخیره الملوک (صص ۱۴-۵۵ چاپ حروفی)

نوع خط در برگ‌های ۳۸ و ۳۹ نسخه متفاوت و نونویس و احتمالاً برای پرکردن افتادگی است. در ظهر برگ ۳۹ ابیاتی کتابت شده که مربوط به متن ذخیره الملوک نیست و شامل یک رباعی فهلوی و دو رباعی فارسی است که بالای یکی از آن دو نوشته شده است: لباو علی سینا رحمة الله علیه، رباعی:

در پرده سخن نیست که معلوم نشد کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
در معرفت چون نیک فکری کردم معلوم شد که هیچ معلوم نشد

این رباعی در بیاض تاج الدین احمد وزیر (۱۳۵۳: ۹۱۳-۹۱۴) دقیقاً به همین صورت به ابوعلی سینا نسبت یافته است. بیت دوم آن نیز در همان کتاب (ص ۶۰۵) با عنوان «للشیخ رئیس» آمده است. افزون بر این در نزهة المجالس به خیام منسوب شده و بدین صورت آمده است:

هرگز دل من ز علم محروم نشد کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
با این همه چون بنگری از روی خرد عمرم بگذشت و هیچ معلوم نشد

(خلیل شروانی، ۱۳۶۶: ۱۱۱)

این رباعی به فخرالدین رازی نیز منسوب است (امیرافضلی، ۱۳۷۲: ۱۷).

دیگر رباعی فارسی این است:

در رفع حجب کوش نه در جمع کتب کز جمع کتب نمی شود رفع حجب
 در طی کتب کجا بود نشئه حب طی کن همه را و عدالی الله و تب
 این رباعی از ابوسعید ابوالخیر است که در چاپ سعید نفیسی وجود ندارد. در کتاب دیگری با
 عنوان رباعیات ابوسعید ابوالخیر، خیام، بابا طاهر از نسخه های معتبر که به تصحیح جهانگیر منصور
 منتشر شده است، این رباعی وجود دارد و مصراع آخر آن بدین صورت است: طی کن همه را بگو
 الی الله اتب (منصور، ۱۳۸۵: ۳۳).

اما رباعی فهلوی چنین است:

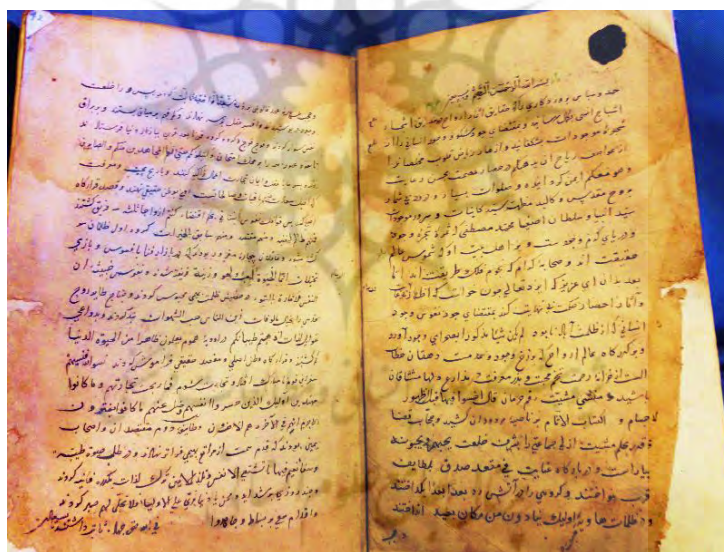
که او گیری نو ابرو ساوم اوسر ازان مویم که گیری اوم اوسر
 شهرم اج در برانند بتو آییم تو چم اژ در برانی لاوم اوسر
 معنای بیت اول چندان واضح نیست. بیت دوم به نظر چنین معنایی دارد: اگر همه شهر مرا از در
 برانند، به سوی تو می آیم و اگر تو مرا از خود برانی، ناله و زاری می کنم. در مرصاد العباد (نجم رازی،
 ۱۳۵۲: ۹۵) رباعی دیگری که بسیار شبیه به این رباعی است و شاید صورت دیگری از همین رباعی
 باشد، از زبان حضرت آدم نقل شده است.^{۱۶}
 تصویر ظهر برگ ۳۹ در پیوست (عکس شماره ۵) آمده است.

نتیجه گیری

در این مقاله نسخه شماره ۶۰۰ از مجموعه اهدایی وارنر در کتابخانه دانشگاه لیدن به دقت بررسی
 و تحلیل شد. معرفی کامل این نسخه که تا کنون صورت دیجیتالی آن فراهم نشده است و دستیابی
 به آن چندان آسان نیست، برای مصححان و محققان موضوعی جالب توجه و قابل استفاده خواهد
 بود، چراکه با وجود انتشار گزارش های گوناگون درباره این نسخه، هیچ یک کامل و جامع نیست و
 گاه اطلاعات خطا و اشتباه بدانها راه یافته است. نگارندگان در حین بررسی این نسخه به موارد و
 نکات قابل توجهی دست یافته اند که چکیده آنها عبارت است از:

آنچه بیش از همه می تواند برای محققان و مصححان در این مقاله حائز اهمیت باشد، معرفی
 نسخه ای قابل توجه از رساله ذکریه است با تاریخ کتابت ۸۱۱ ق. که به دوره حیات مؤلف (۷۱۴-
 ۷۸۶ ق) بسیار نزدیک است. از آنجا که تا کنون در تصحیح و چاپ های این اثر از نسخه لیدن بهره

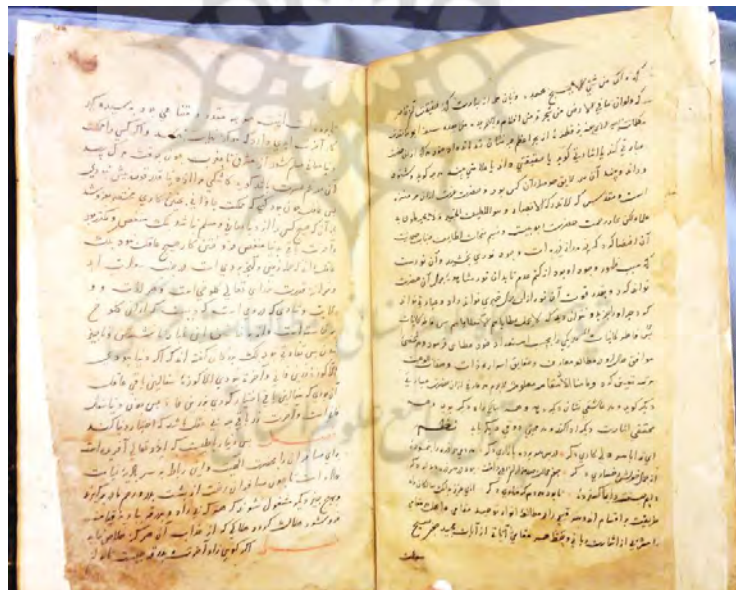
نبرده‌اند، اینک این نسخه برای تصحیح رساله ذکریه بسیار مهم است. علی رغم اینکه در مواضع متعدد درباره زاد آخرت به نسخه لیدن اشاره کرده و این نسخه را مهم دانسته‌اند، این نسخه در تصحیح این اثر به دلیل افتادگی بسیار زیاد چندان اهمیتی ندارد. در هیچ کجا از جمله در گزارش استاد دانش پژوه و همچنین کتاب مؤلفات الغزالی به این مهم اشاره نشده که زاد آخرت در نسخه لیدن تنها بخش کوتاهی از این اثر را شامل می‌شود چرا که محدوده زاد آخرت در این فهرست‌ها به درستی تشخیص داده نشده است. بخشی که در ادامه زاد آخرت آمده است و تمامی فهرست‌نویسان آن را دنباله زاد آخرت دانسته‌اند، در واقع دو بخش از ذخیره الملوک اثر دیگر میر سید علی همدانی است. شکل تازه‌ای از یک رباعی فهلولی که قبلاً دو صورت از آن در مرصاد العباد و دو جنگ خطی دیگر یافت شده بود، در ظهر برگ ۳۹ نسخه کتابت شده که می‌تواند برای زبان‌شناسان تاریخی جالب توجه باشد.

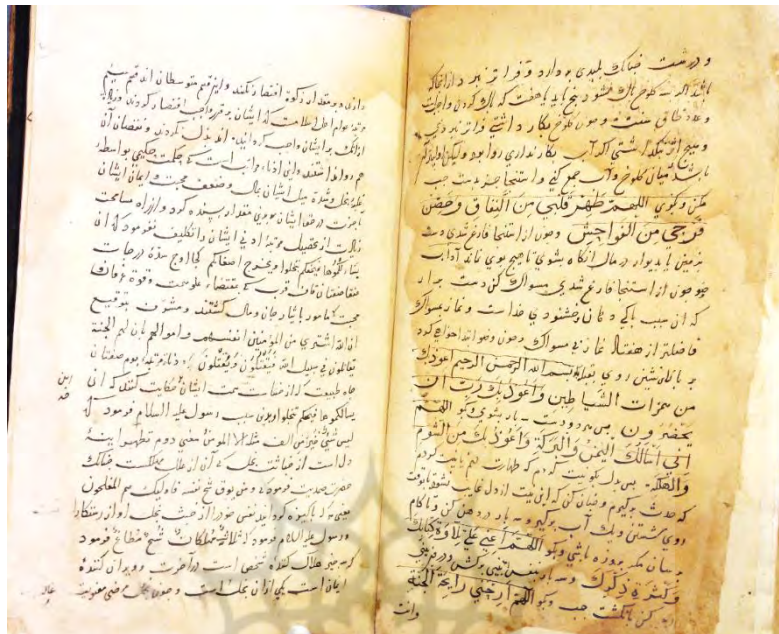
تصویر شماره ۱- آغاز رساله ذکریه (ظهر برگ دوم)

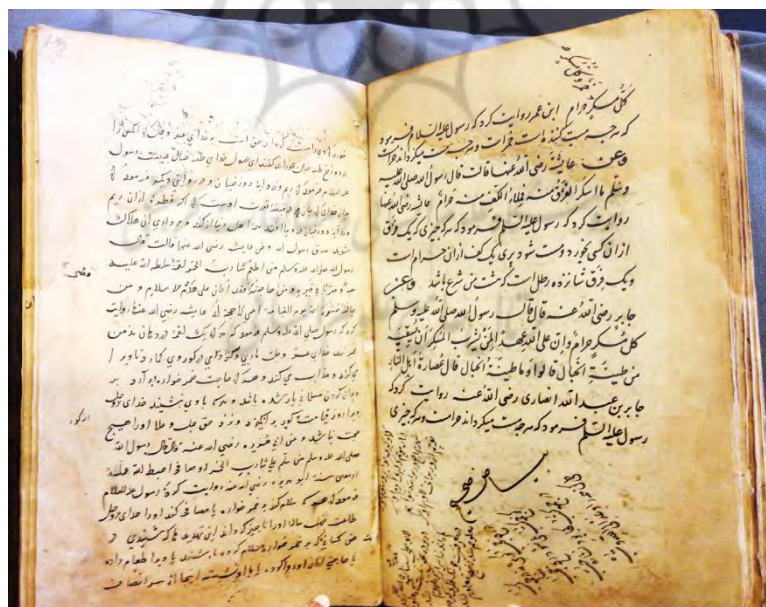
تصویر شماره ۲- انجام رساله ذکریه (ظهر برگ ۳۱)

تصویر شماره ۳- آغاز زاد آخرت (روی برگ هشتم)

تصویر شماره ۴- انجم زاد آخرت (ظهر برگ ۱۳)

تصویر شماره ۵- ظهر برگ ۳۹

یادداشت‌ها

۱. این دست‌نویس را در ادامه «نسخه لیدن» می‌نامیم.
۲. در فهرستواره کتاب‌های فارسی، به نسخه لیدن اشاره و به همین دفتر دهم نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ارجاع داده شده است (منزوی، ۱۳۸۲: ۴۷۸).
۳. ما در این جستار شماره برگ‌ها را طبق شماره‌های صحیح آن بیان کرده‌ایم.
۴. افتادگی‌های ابیات از روی چاپ فروزانفر تکمیل شده است.
۵. بر اساس فهرست نسخه‌های خطی فارسی (منزوی، ۱۳۴۹، ج ۲ (۱): ۱۱۵۲) و فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۶: ۱۶۰) و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش (منزوی، ۱۳۵۷، ج ۲: ۶۲۰) تعداد ۶ نسخه از این اثر متعلق به پیش از قرن دهم است که مشخصات قدیم‌ترین آن‌ها در متن ذکر شد.
۶. رساله ذکریه در نسخه لیدن با توجه به نسخه چاپی دکتر محمد ریاض تنها یک برگ افتادگی دارد.
۷. برای مشخصات نسخه رک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش (منزوی، ۱۳۵۷، ج ۲: ۶۲۰).
۸. نگارندگان نسخه لیدن را با نسخه چاپی دکتر محمد ریاض به طور کامل مقابله نموده‌اند و در مقاله دیگری منتشر خواهند کرد.
۹. بر طبق فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، این دو چاپ در هند در سال‌های ۱۲۶۸ق. و ۱۲۹۷ق. انجام شده است (مشار، ۱۳۵۱: ۱۸۱۵). اما طبق آنچه عارف نوشاهی در کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره آورده این دو چاپ در سال‌هایی که ذکر شد صورت گرفته است. تصویر هر دوی این چاپ‌های سنگی اینک در اختیار نگارندگان است و تاریخ چاپ آن‌ها، سخن نوشاهی را تأیید می‌کند. اشتباه در ذکر تاریخ این دو چاپ سنگی از فهرست مشار به فهرستواره کتاب‌های فارسی (منزوی، ۱۳۸۲: ۴۷۸) نیز راه یافته است.
۱۰. با توجه به این سخن، در زمانی که مراد اورنگ مشغول تصحیح کتاب از روی یک نسخه بوده است، نسخه‌های دیگری نیز از این رساله شناسایی شده و دستیاب بوده، اما او از آن‌ها بهره نبرده است.
۱۱. این نسخه اکنون در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز با شماره ۱۶۰۵ نگهداری می‌شود و نگارندگان در تصحیح زاد‌آخرت از آن استفاده کرده‌اند.
۱۲. این نسخه اکنون به شماره ۵۵۵۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و تنها نسخه مورد استفاده مراد اورنگ بوده است. نسخه تاریخ ندارد و نویسنده مقاله احتمال داده که متعلق به سده ۱۱ یا ۱۲ باشد.

۱۳. پیش از این گفتیم که آقای افشار شیرازی نسخه را متعلق به قرن ۱۱ یا ۱۲ دانسته است.
 ۱۴. برگ ۲۸ طبق شماره برگ‌هایی است که اشتباه شمارش شده است، در واقع منظور او تا پایان ظهر برگ ۲۹ بوده است.

۱۵. تنها در این موضع به جای «طهارت جای» «قدم‌جا» به کار رفته است. وگرنه در باقی موارد در تمامی نسخ و نیز در نسخه لیدن «طهارت‌جا» آمده است.

۱۶. در مرصاد العباد رباعی بدین صورت آمده است:

كُرْتَه وَاكِيْرِي اِي رُو سَامْ اَوْ سِر نُنْد مُوِيْمْ كِه كِيْر و لَامْ اَوْ سِر
 رْتَم اَج وَر بُرَانَسِي وَر بِيْسُرْم بِيَان اِهْنَامَه دَارَان خَامْ اَوْ سِر

۱۷. دکتر محمد امین ریاحی درباره آن نوشته است: «این دوبیتی به لهجه قدیم رازی است. ری به مناسبت واقع بودن در مرز زبان‌های دری و پهلوی، لهجه‌ای از شعب پهلوی داشته که نزدیک‌ترین لهجه‌ها به زبان دری بوده است. آنچه از سنجش این دوبیتی با سایر آثار بازمانده از لهجه رازی به نظر می‌رسد، کهنه‌تر بودن این دوبیتی و فاصله بیشتر آن با زبان دری است. و شاید از این بابت است که اشعار دیگران دست‌خورده‌تر و نوساخته‌تر است و این دوبیتی که در ۶۲۰ ق. روی کاغذ آمده، قدیم‌ترین روایتی از آثار این لهجه به شمار می‌رود و بیش از آنچه با بقایای منتشرشده لهجه رازی شبیه باشد به آثار بازمانده از آذری قدیم ماندگی دارد» (نجم رازی، ۱۳۵۲: ۵۹۰-۵۹۱).
 همچنین ایشان در صفحه ۶۹۸ کتاب صورت متفاوتی از رباعی را به نقل از دو جنگ خطی دیگر آورده:

ر او گِیْرِی تَو اِی رُو سَايِم اَج سِر بَقِيْن زَانِم كِه لَاوَم گِیْرِی اَوْ سِر
 رِم اَج بَر بُرَانَسِي وَاكِيَان شَم بِيَان اِهْنَامَه دَارَان خَاكَم اَوْ سِر

و افزوده است: «این دوبیتی را نخست کسروی تبریزی به نقل از یک جنگ خطی که در تالش پیدا شده بود، جزو فهلویات دیگری (که برخی از آنها در جاهای دیگر به نام باباطاهر همدانی روایت شده) در رساله آذری یا زبان باستان آذربایگان (چاپ دوم، ص ۶۴) ذکر کرده است. در سفینه دیگری هم این دوبیتی آمده و آن جنگی است که رونویس آن در ۱۱۲۵ ق. پایان یافته و شادروان ادیب طوسی آن را در نشریه دانشکده ادبیات تبریز (سال ۸، ش ۳، پاییز ۱۳۳۵: ۲۴۰-۲۵۷) معرفی و فهلویات آن را نقل و شرح کرده است» (همان: ۶۹۸).

کتابنامه

- افشار شیرازی، احمد. (۱۳۵۴). «معرفی یک متن فارسی؛ زاد آخرت از غزالی». پژوهشنامه بخش زبان‌شناسی مؤسسه آسیایی. ش ۲. صص ۱-۱۵.
- بدوی، عبدالرحمن. (۱۹۷۷). *مؤلفات الغزالی*. کویت: وكالة المطبوعات.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۵۱). *کلیات دیوان شمس تبریزی*. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.
- تسبیحی، محمدحسین. (۱۳۸۴). *فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- حائری، عبدالحسین. (۱۳۴۸). *فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی*. جلد هفدهم. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- خلیل شروانی، جمال‌الدین. (۱۳۶۶). *نزهة المجالس*. تصحیح و مقدمه از محمد امین ریاحی. تهران: زوار.
- دانش‌پژوه، محمدتقی. (۱۳۵۸). «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه لیدن». *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. ج ۱۰. ش ۲۷. صص ۲۳۵-۲۷۴.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۸). *فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ریاض، محمد. (۱۳۶۴). *احوال و آثار و اشعار میر سیدعلی همدانی (با شش رساله از وی)*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- سید حسین‌زاده، هدی. (۱۳۸۰). «نگاهی به فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی پاریس، اثر فرانسیس ریشار». *نامه فرهنگستان*. سال پنجم. ش ۲. صص ۱۹۰-۲۰۵.
- قاسملو، فرید. (۱۳۹۱). «درباره بعضی نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه دانشگاه لیدن، هلند». *مزدک‌نامه*. ج ۵. تهران: اساطیر. صص ۹-۲۰.
- غزالی، ابوحامد محمد. (۱۳۵۲). *زاد آخرت*. تصحیح مراد اورنگ. تهران: مشار، خان بابا. (۱۳۵۱). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*. تهران: مهرآیین.

منزوی، احمد. (۱۳۸۲). فهرستواره کتاب‌های فارسی. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
 _____ . (۱۳۵۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی
 ایران و پاکستان.

منزوی، احمد. (۱۳۴۹). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
 منصور، جهانگیر. (۱۳۸۵). رباعیات ابوسعید ابوالخیر، خیام، بابا طاهر از نسخه‌های معتبر. تهران: ناهید.
 میرافضلی، علی. (۱۳۷۲). «رباعیات خیام در شش جنگ کهن فارسی». معارف. دوره ۱۰، ش ۲ و ۳،
 صص ۲۰-۳.

نجم رازی، عبدالله بن محمد. (۱۳۵۲). مرصاد العباد. به اهتمام محمد امین ریاحی. چاپ اول. تهران:
 علمی و فرهنگی.

نوشاهی، عارف. (۱۳۹۱). کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش).
 تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

تاج‌الدین احمد وزیر. (۱۳۵۳). بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (فاکسیمیله). به کوشش ایرج افشار و
 مرتضی تیموری. اصفهان: دانشگاه اصفهان.

همدانی، میر سید علی. (۱۳۵۸). ذخیره الملوک. تصحیح سید محمود انواری. تبریز: مؤسسه تاریخ و
 فرهنگ ایران.

Karatay, Fehmi Edhem. (1961). *Topkapi Muzesi Kutuphanesi FARSCA YAZMALAR KATALOGU*. Istanbul: Topkapi Sarayi muzesi.

Richard, Francis. (1989). *Catalogue des manuscrits, Bibliothe que nationale (Ancien fonds)*, Tom 1, Paris.

Witkam, Jan Just. (2007). *Inventory of the ORIENTAL MANUSCRIPTS OF THE LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF LEIDEN*. Registered in Leiden university of Leiden.